

UDK: 329.78(497.1)"1968"
070-057.875(497.1)"1968/1972"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 23. 12. 2013.
Prihvaćeno: 17. 2. 2014.

Omladinski tisak i kulturna strana studentskoga pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968. – 1972.)

MARKO ZUBAK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Članak promatra zanemarenu i neistraženu kulturnu dimenziju pretežno lijevoga studentskog pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji s kraja 1960-ih i početka 1970-ih iz perspektive njegova glavnog glasnogovornika i sudionika: omladinskoga tiska. Koristeći njegovu usku vezu sa studentskim pokretom, članak osvjetljava inovativne crte kulturne politike beogradskoga, zagrebačkoga i ljubljanskoga omladinskoga tiska, nastale kao rezultat pokušaja da pruže adekvatni kulturni odgovor burnoj studentskoj politizaciji između 1968. i 1972. godine. Konkretnije, analiza je podijeljena na pokušaje izravne politizacije kulture u skladu s proklamiranim idejama pokreta, kao i potragu za novom autentičnom studentskom (kontra)kulturom.

Ključne riječi: studentski pokret, kontrakultura, omladinski tisak, mediji, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, socijalizam, omladina.

Dominantna teza koja se provlači kroz literaturu o globalnim, pretežno lijevim studentskim pokretima s kraja 1960-ih i početka 1970-ih jest ona o neuspjehu njihovih osnovnih težnji k temeljitoj političkoj revoluciji, ali i svojevrsnoj utješnoj nagradi u obliku uspješne kulturne preobrazbe.¹ Ako za padnoeuropski studenti predvođeni Rudijem Dutschkeom i Danielom Cohn-Benditom i nisu izvojevali političke pobjede, za sobom su ostavili duboke društveno-kulturne mijene.

U jugoslavenskom slučaju fragmentarna, nerijetko tek publicistička literatura potvrđuje samo prvi dio hipoteze. Lokalni studentski pokreti s kraja 1960-ih i početka 1970-ih u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) redom su završili političkim neuspjehom i represijom različitog intenziteta, koja je pak doprinijela njihovoj dugogodišnjoj tabuizaciji i posljedičnoj neistraženosti.

¹ Arthur MARWICK, "Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties", u: *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures and Changing European Society, 1960–1980*, gl. ur. Axel Schildt i Detlef Siegfried, New York, 2006., 39.-58.

S druge strane, o kulturnom odjeku studentskih gibanja ova literatura nije rekla previše, redovito se zadovoljivši mjestimičnim, ispravnim komentarima o njegovu slabijem intenzitetu, no bez konkretnih uvida.²

Ta praznina ne čudi uzimajući u obzir postojeće stanje istraživanja.³ Svježi val zanimanja do kojeg je došlo posljednjih godina hvalevrijedan je, ali tek početni iskorak u nužnoj, sveobuhvatnoj analizi studentskih pokreta i okolnog političko-reformskog procesa.⁴ Naime, i četiri desetljeća nakon njegova svršetka još ne postoji suglasje o tome što je točno studentski pokret u SFRJ obuhvaćao, koliko je trajao, a kamoli da postoji ustaljeno mišljenje o njegovim glavnim značajkama.

Sve donedavno, uz par iznimaka, pokret se uobičajeno reducirao na sedmodnevne studentske nemire iz lipnja 1968. sa središtem u Beogradu i slabijim odjekom u drugim gradovima. Spomenuti događaj bio je međutim tek početni vrhunac znatno duljeg i šireg procesa studentske politizacije. Jednako tako, pogrešno je govoriti o jedinstvenom fenomenu. Autohtoni studentski pokreti, sa svojim vlastitim osobinama i specifičnostima, razvili su se i u druga dva glavna sveučilišna centra, Ljubljani i Zagrebu, pri čemu se prvi redovito ignorira, a drugi nekritički izdvaja kao zaseban slučaj.⁵ Istina je i da je studentska politizacija najvećim dijelom bila obilježena revizionističkim marksizmom, pokušajem da se jugoslavensko socijalističko društvo pročisti iznutra oslanjajući se na ideološke temelje same države. Potaknuti reformskim zanosom, studenti su posvuda upozoravali na kaskanje poslijeratnih postignuća za proklamiranim službenim obećanjima, na očiti raskol između državne retorike i prave društvene stvarnosti. No točan način na koji su to činili, specifičan naglasak na pojedinačne elemente, kao i implikacije njihovih pokušaja u konkretnim su se slučajevima poprilično razlikovali.

Iako o pitanju periodizacije i konceptualizacije samog fenomena nema konsenzusa, ono u čemu postoji suglasnost jest fokusiranost analize u prvom redu na političku razinu samih pokreta. Namjera je ovog članka upravo odmaknuti se od te razine i, u suprotnosti s postojećom tradicijom, uputiti na kulturni odjek novih reformskih studentskih političkih inicijativa. Za to će kao izvor poslužiti omladinski tisak, zbirka novina izdavanih pod okriljem postojeće mreže gradskih i republičkih omladinskih i studentskih saveza.⁶ Važnost tog medija nije samo u njegovoj

² Vidi Žarko PUHOVSKI, "Junski sukob 1968", *Pitanja*, br. 5-6/1988., 99.-103.

³ Prijeko potrebna problematizacija postojeće literature o studentskoj politizaciji u SFRJ s kraja 1960-ih i početka 1970-ih izvan je dosega ovoga eseja s obzirom na to da bi takva analiza zahtijevala opširan samostalan tekst, imajući u vidu postojanje brojnih upitnika vezanih uz samu temu.

⁴ Vidi *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975*, gl. ur. Boris Kanzleiter i Krunoslav Stojaković, Bonn, 2008.; Boris KANZLEITER, "1968 in Yugoslavia: Student Revolt between East and West", u: *Between Prague Spring and French May. Opposition and Revolt in Europe, 1960-1980*, gl. ur. Martin Klimke, Jacco Pekelder i Joachim Scharloth, New York, 2011., 84.-100.; Hrvoje KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Zagreb, 2012.

⁵ Do određenih studentskih previranja došlo je i u drugim sveučilišnim centrima, poput Sarajeva, Maribora, Splita, Novog Sada ili Prištine, no njihovi su razmjeri nemjerljivi s onima koji su izbili u prijestolnicama triju središnjih jugoslavenskih republika.

⁶ Vidi Marko ZUBAK, "Pripremanje terena: Odjek globalnog studentskog bunta u omladinskom tisku SFRJ", u: *Četrdeset godina posle*, gl. ur. Radmila Radić, Beograd, 2008., 419.-420.

institucionalnoj poziciji i vezanosti uz studentske i omladinske saveze oko kojih se studentska politizacija izvorno razvijala, prelijevajući se poslije i izvan njihovih okvira. Upravo krajem 1960-ih omladinski je tisak odbio svoju naslijeđenu transmisijsku zadaću i postao, i pisanjem i izravnim sudjelovanjem, radikalni glasnogovornik i aktivni sudionik tekućih političkih zbivanja.⁷ Svojom pupčanom vezom sa studentskim pokretima s jedne te obvezatnim kulturnim rubrikama s druge strane on omogućuje odličan uvid u kulturnu ostavštinu studentske pobune.

U članku se promatraju omladinski listovi iz Beograda, Zagreba i Ljubljane, u kojima je bio epicentar studentske politizacije, ali i samog omladinskog tiska. Sporedna uloga, nasumična narav te velika isprepletenost originalnih kulturnih inicijativa uzduž tri spomenuta republička i nacionalna centra dopušta njihov skupni prikaz, bez obzira na to što bi slični pokušaj na političkoj ravni bio osuđen na neuspjeh s obzirom na nejednake kronologije i ideologije pojedinih slučajeva. Vremenski je pak okvir ograničen na razdoblje najburnije studentske politizacije, koje je trajalo od 1968. do sredine 1972. godine. Iako ne bez nedostataka, imajući u vidu da sami počeci i završni trzaji prelaze spomenutu granicu, odabrani okvir odgovara primarnom cilju: u zgusnutom uzorku prikazati kako su političke inicijative dobile svoj neposredni odjek u kulturi.⁸

Naposlijetku, predmet razmatranja nipošto nije čitava kulturna produkcija omladinskoga tiska, koja je, baš poput one političke, doživljavala svoj procvat afirmirajući usput niz autora, novinara, umjetnika i kritičara u raznorodnim poljima. U kontekstu ovog članka presudno je naime pitanje u kojoj se mjeri, izuzme li se mlađi autorski kadar, ona razlikovala od ostatka kulturnih medija. Pod lupom će se stoga naći onaj manjinski dio produkcije, koji je pretendirao nadovezati se na svježije političke zahtjeve ili je pak značio odmak u odnosu na postojeće uzuse. Konkretnije, fokus će biti na inovativnim crtama kulturne politike i pokušajima da se stvore novi autentični kulturni oblici, od kojih je svaki moguće pratiti na nekoliko razina.

Politizacija kulture

U dominantnom vidu, omladinski je tisak započeo politizaciju kulture. Na onoj najvidljivijoj, doslovnoj razini, politički sadržaj probija se u dotad usko specijalizirane kulturne i akademske publikacije, stavljene pod okrilje omladinskih i studentskih

⁷ Marko ZUBAK, *Jugoslavenski omladinski tisak kao underground press (1968–1972)*. Deplijan izložbe, Galerija Galženica, Velika Gorica, 2012.

⁸ Nejasnoće oko periodizacije studentske revolucije nisu problem isključivo domaće znanosti, pri čemu se sama 1968. pritom najčešće ne uzima kao uska kalendarska granica, nego kao simbol dugljet pretvorbenog razdoblja. Strani komparativni pregledi redom obuhvaćaju šire razdoblje da bi unutar njih objedinili određene procese koji su u kolektivnoj memoriji u kontinentalnoj Europi ostali zapamćeni kao "1968.", a u anglosaksonskoj se tradiciji kao simbol istih procesa češće uzimaju "šezdesete". Vidi Gerd-Rainer HORN, *The Spirit of '68. Rebellion in Western Europe and North America, 1956–1976*, Oxford, 2007.; *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–77*, gl. ur. Martin Klimke i Joachim Scharloth, New York, 2008.; Arthur MARWICK, *The Sixties: Cultural Transformation in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958 – c. 1974*, Oxford, 1998.

saveza. Časopisi poput ljubljanskih *Problema* ili pak novopokrenutih saveznih *Ideja* postupno počinju inkorporirati radikalno lijeve ideje studentskih pokreta, često u onoj mjeri u kojima su potonji bili razvijeni u njihovim vlastitim sredinama.⁹

Zagrebačka revija *Polet* pretvara se u svojevrsnu dopunu *Omladinskoga tjednika*, najglasnijega zagrebačkog predvodnika reformskih inicijativa i studentske politizacije odozdo.¹⁰ *Polet* sa snažnim simpatijama gleda na tekuću globalnu studentsku pobunu.¹¹ Početkom 1968. revija započinje i prvu polemiku o jugoslavenskoj novoj ljevici, koja postaje paravan za raspravu o potrebi neinstitucionalnoga omladinskoga političkog angažmana.¹² Tako časopis unosi svjež argument u dijapazon samoupravnih reformskih parola: omladina ima pravo na bunt i grešku.¹³

Iako se nije oglašavao tijekom lipanjskih nemira, *Polet* najesen otvara debatu o ciljevima studentskoga prosvjeda i njihovoj sve izglednijoj izdaji. Nije sasvim jasno koliko je takva djelatnost doprinijela odluci izdavača, Saveza omladine Hrvatske, da početkom 1969. obustavi dotacije *Poletu*. Njegovi su čelnici naime tvrdili da umjesto *Poleta* namjeravaju izdavati novi, jeftiniji list, što uskoro zaista i čine, pokrećući *Tjedni list Omladine – Tlo*.¹⁴ Odgovor *Poletove* redakcije, međutim, nije ostavljao previše dvojbi. U svojem je posljednjem trobroju uredništvo, pod vodstvom Darka Stuparića, stavilo pod upitnik službeni partijski narativ o pobjedi i vlasti radničke klase, približivši se najviše od svih zagrebačkih omladinskih listova egalitarizmu lipnja 1968. godine.¹⁵

⁹ U uvodniku prvoga broja saveznoga studentskog časopisa *Ideje* tvrdilo se da je njegovo pokretanje ostavština studentskoga pokreta: "Uvodnik", *Jugoslavenski studentski časopis Ideje* (Beograd), br. 1/1970., 3.-6.

¹⁰ Službeni izdavač *Poleta*, koji je izlazio od 1966., bio je Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske. Mnogi njegovi autori, poput Žarka Puhovskog, Hrvoja Turkovića ili Mladena Martića, odigrali su važnu ulogu u zagrebačkom omladinskom tisku. Njegova kulturna redakcija, predvođena posljednjom dvojicom, 1969. prelazi u *Studentski list* i biva uvelike zaslužna za uspon lista koji je dotad bio u velikoj sjeni *Omladinskoga tjednika*.

¹¹ *Poletov* svibanjski temat o studentskim nemirima na punih je 16 stranica ponudio detaljan, teorijski utemeljen i izrazito pozitivan pogled na ovaj fenomen. Vidi "Podlistak: Gnjevno studentsko proljeće", *Polet* (Zagreb), br. 19, svibanj 1968., podlistak, 1.-16.; "Trajne vrijednosti i neopravdane osude studentskih pobuna", *Polet*, br. 19, svibanj 1968., podlistak, 2.-4.

¹² "Postoji li naša nova ljevica?", *Polet*, br. 14, siječanj 1968., 14.-15.; "Konformizam jednog avangardizma", *Polet*, br. 16, veljača 1968., 10.-11.; "Jedan mogući program za 'novoljevičarsko' mišljenje i djelovanje", *Polet*, br. 20, lipanj 1968., 12.-13.

¹³ "Strah pred radom i pogreškom", "O angažmanu mladog intelektualca", *Polet*, br. 16, veljača 1968., 5.

¹⁴ Vidi "Riječ uredništva", *Polet*, br. 25-27, siječanj-ožujak 1969., 1.-2.; "Radnici – studenti, studenti – radnici", "Ekonomika i politika", "Princip socijalne nejednakosti", *Polet*, br. 25-27, siječanj-ožujak 1969., 8.-20., 22.-27., 28.-31.

¹⁵ I književni časopis *Razlog*, koji je djelovao u okviru zagrebačkoga *Studentskog centra* i kao takav bio tek rubna omladinska publikacija, nastradao je zbog svojih nabujalih društveno-političkih ambicija, koje su kulminirale u lipnju 1968., kada redakcija u temat o europskom studentskom revoltu ubacuje dramatično svjedočanstvo ozlijeđene beogradske studentice. Nakon privremene sudske zabrane *Razlog* je najesen trajno ukinut, čime je i spriječen izlazak opsežne ankete o zagrebačkom lipanjskom prosvjedu provedene među gradskim kulturnim i sveučilišnim djelatnicima. Zajedno s njom u ladici su tako ostale i oštre optužbe radikalnih lijevih zagrebačkih studenata i

Još je radikalniji primjer tog trenda preobrazba beogradskoga studentskoga kulturnog mjesečnika *Vidici*, do kraja 1960-ih posve nezainteresiranog za bilo kakvu vrstu izravnog političkog angažmana.¹⁶ No, potaknut iznenadnom provalom revolucionarnoga entuzijazma, časopis u lipnju 1968. slijedi listove *Student* i *Susret* i posvećuje nemirima izvanredni broj, posve neuobičajen za publikaciju koja je, po definiciji, bila strukturalno nepripremljena za brze reakcije. U njemu se, pored heretičkih studentskih slogana koji su tražili nastavak revolucije, našla i njihova neformalna himna "Koračnica crvenog univerziteta". Posve razumljivo, s obzirom na to da ju je sročio tajnik *Vidika* Miroljub Todorović, jedan od mnogih suradnika *Vidika* koji su se aktivno uključili u burna zbivanja. *Vidici* su čvrsto stali na stranu pobunjenih studenata, braneći najkontroverzniji element njihova prosvjeda: spontanu prirodu akcije i njene neformalne, anarhističke metode nalik na "hepening".¹⁷

Bez obzira na sudske procese koji su uslijedili, potez je imao dugoročni učinak. Sljedeće godine *Vidici* su se rado vraćali ostavštini studentskoga protesta držeći ga sastavnim i legitimnim dijelom šire progresivne pobune.¹⁸ Do radikalnog je prijeloma, međutim, došlo godinu i pol poslije, u vrijeme dok liberalni politički val, a time i studentska politizacija, još uvijek nije splasnuo. Prilikom redovite dvogodišnje rotacije uredništva *Vidike* u jesen 1969. preuzima dio redakcije *Studenta* na čelu s Aleksandrom Iličem.¹⁹ Nova urednička ekipa spremno zaoštava prihvaćeni smjer, udaljivši se od koncepta klasičnoga kulturnog časopisa do te mjere da je bila prisiljena javno braniti legitimnost "bespotrebne politizacije", za što je optužuju bivši suradnici.²⁰

Štoviše, nakon režimskoga obračuna sa *Studentom* i smjenom čitave redakcije u siječnju 1970., *Vidici* pod Iličevim vodstvom postaju najradikalniji beogradski studentski list. Pojačan članovima raspuštenog *Studenta*, časopis je podržavao započete političke aspiracije, ali i pokazao spektar interesa koji je znatno nadilazio tada već odumirući beogradski lijevi studentski pokret.²¹ Niz njegovih nesvakidašnjih, pažljivo osmišljenih tematskih brojeva sasvim je brisao granice kulture i politike.

njihovih *Praxisovih* profesora revoltiranih držanjem partijskih i sveučilišnih foruma koji su, u strahu od moguće eskalacije slične onoj u Beogradu, ali i problematičnih implikacija tamošnjih zahtjeva, učinili sve ne bi li otupili zagrebački prosvjed. Više o čitavom slučaju vidi u: "Suočjenje s krucijalnim pitanjima", "Kakva je vaša slika događaja", *Gordogan*, br. 2-3/2004., 44.-45., 46.-80.

¹⁶ Pjesma je nastala kao parafraza "Lijeveg marša" Vladimira Majakovskog. Vidi "Koračnica crvenog univerziteta", *Vidici* (Beograd), izv. br., lipanj 1968., 3.

¹⁷ "Spontani pokret", "Privremena estetika demonstracija", *Vidici*, izv. br., lipanj 1968., 2.

¹⁸ Iako znatno manje agresivan, povod sudskoga progona nije bio izvanredni nego redovni lipanjski broj *Vidika*, zbog teksta o statusu intelektualaca u Jugoslaviji. Vidi "Zlo od poredenja", *Vidici*, br. 121-122, svibanj-lipanj 1968., 27.; *Zbornik: Dokumenti Jun-Lipanj*, Zagreb, 1971, 396.-397.

¹⁹ Aleksandar Ilič, jedan od dvojice dotadašnjih urednika *Studenta*, izabran je za urednika *Vidika* u rujnu 1969. godine. Veoma brzo pridružili su mu se i drugi *Studentovi* novinari, poput Lazara Stojanovića ili Ljubiše Ristića. Vidi Đorđe MALAVRAZIĆ, *Šezdeset osma – lične istorije*, Beograd, 2008., 173.-174.

²⁰ "Vidici Komentar", *Student* (Beograd), br. 16-17, 18. V. 1971., 13.

²¹ *Vidici* su objavili uvodni esej iz zbornika o beogradskim studentskim nemirima i kronologiju ljubljanskih studentskih zbivanja, na koju su, za razliku od one u Zagrebu, gledali pozitivno: "Predgovor za knjigu o junu 1968.", "U kafani mrak", *Vidici*, br. 150/151, travanj-svibanj 1970., 2.-4., 4.

Onaj iz rujna 1970., s boljševičkim revolucionarnim posterom na naslovnici, bio je posvećen sovjetskim disidentima. Predstavivši široku paletu opozicionara, od Josifa Brodskog i Ane Ahmatove do Daniela i Sinjavskog, suprotstavio je staljinističkomu zatiranju umjetničkih sloboda kreativne dosege sovjetske avangarde.²² Nakon što je broj privremeno zabranjen zbog narušavanja odnosa sa Sovjetskim Savezom, redakcija žestoko prosvjeduje, postavljajući se na branik borbe protiv cenzure, zagovarajući slobodu kulturnoga stvaralaštva.²³ Nepunu godinu poslije *Vidici* su se okrenuli drugom kraju totalitarnoga spektra. Sofisticirana demistifikacija sredstava i ciljeva nacizma imala je prikrivenu intenciju upozoriti na postojeće paralele sa staljinizmom. Sud se međutim uhvatio najlakše mete: ironijskoga antifašističkog teksta te obilja propagandnih fotografija samog Hitlera, od kojih se jedna našla i na naslovnici. *Vidici* su opet zabranjeni, taj put trajno, a svi su njegovi primjerci uništeni.²⁴

Zbog potencijalne opasnosti da će Ilić uslijed ponovljenog prekršaja morati kazneno odgovarati broj je formalno uredio njegov pomoćnik, student filmske režije Lazar Stojanović.²⁵ Pomalo ironično, jer je Stojanović nedugo potom i sam završio u zatvoru sličnim povodom. Njegov diplomski film *Plastični Isus* postao je prvi službeno zabranjeni igrani film jugoslavenske kinematografije, baveći se upravo upućivanjem na semantičke sličnosti dviju totalitarnih ideologija.²⁶ Takvo inzistiranje na analogiji nacizma i staljinizma jasno se nastavljalo na interese *Vidika* i bilo je velik iskorak u odnosu na prevladavajući humanistički marksizam beogradskoga studentskog pokreta.

Rečeni slučaj ispostavio se ujedno i ključnim za sudbinu časopisa koji je dotad, za razliku od *Susreta* ili *Studenta*, uspješno preživio nekoliko valova represije samo da bi ga ova na kraju sustigla po standardnom obrascu. Nakon višekratnog uskraćivanja financiranja, odbijanja tiskarskih usluga, privremenih suspenzija i gubitka uredničkih prostorija uslijedili su sudski procesi i zabrane, koje su kulminirale spomenutim "nacističkim" skandalom.²⁷ Ubrzo potom redakcija je po kratkom postupku uklonjena, a sami *Vidici* prestaju izlaziti na neodređeno vrijeme.²⁸

²² "Glas komunista opozicionara u SSSR-u", "Demonstracija na Puškinovom trgu", "Pismo Hruščovu", *Vidici*, br. 142-143, lipanj-rujan 1970., 2., 7.

²³ Vidi među ostalim prosvjed protiv uhićenja suradnika *Vidika* Božidara Borjana zbog izdavanja nezavisnoga filozofskog časopisa *Krug*: "Vreme bez milosti", *Vidici*, br. 144, listopad 1970., 14.

²⁴ Lazar Stojanović, intervju s autorom, Beograd, 22. IV. 2011.; Aleksandar Ilić, intervju s autorom, Beograd, 3. VIII. 2011.

²⁵ Isto.

²⁶ Više o filmu, u kojem je glavnu ulogu igrao Tomislav Gotovac, vidi u: Pavle LEVI, *Disintegration in Frames. Aesthetics and Ideology in the Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*, Stanford, 2007., 46.-52.

²⁷ Vidi primjerice "Zašto *Vidici* nisu izlazili", *Vidici*, br. 145, studeni 1970., 13.

²⁸ Novi broj *Vidika* ponovno se pojavio tek u svibnju 1973. godine. Nova redakcija javno se odrekla bivše politike i društvenih ambicija. "Čemu naši *Vidici*", *Vidici*, br. 153, svibanj 1973., 2.

Politički teatar i crni film

Politicizaciju kulture moguće je pratiti i na drugoj razini. Omladinski tisak krajem 1960-ih počinje snažno podržavati dva umjetnička fenomena koji su naizgled odražavali i propagirali ideje u skladu s lijevim studentskim pokretom. Konkretnije, u političkom teatru i crnom filmu prepoznat je traženi spoj kulturnoga i političkoga angažmana.

U proljeće 1968. skupina kazališnih entuzijasta pri zagrebačkom studentskom savezu izdala je tako *Prolog – časopis za teatar, druga kulturna i sva društvena pitanja*.²⁹ Znakoviti podnaslov otkrivao je glavnu težnju osnivača: tretirati kazalište kao kulturno-društvenu činjenicu i izraz šire okolne zbilje koji inherentno posjeduje snažne društvene učinke.³⁰ Ukratko, *Prologove* je osnivače zanimalo angažirano, političko kazalište ukorijenjeno u sadašnjosti i pripravno odgovoriti na ključna socijalna i politička pitanja trenutka. I, kao što su rekli u svom uvodnom proglasu, kazalište koje želi postati aktivnim dijelom lijevoga studentskog pokreta.³¹

Prologova redakcija, sastavljena mahom od radikalnih ljevičara, spremno je izlazila iz uskih kazališnih okvira organizirajući žučne rasprave o kulturnoj politici.³² Privrženost polaznomu manifestu dokazivala se i izvantekstualnim djelatnostima. U lipnju 1968., odmah pošto je u Zagreb stigla vijest o izbijanju beogradskih nemira, dvojica urednika, Slobodan Šnajder i Ante Rumora, s nekolicinom drugih omladinskih novinara otputovali su u Beograd ne bi li se na licu mjesta upoznali s burnim događajima i tako probili medijsku blokadu.³³ Trećemu, Vladimiru Roksandiću, zasmatala je paradoksalna okolnost odlaska u revoluciju osobnim automobilom, među inim i Šnajderovim *Mini Morrisom*, uistinu rijetkom privilegijom ondašnjih studenata, te je na put krenuo samostalno, vlakom.³⁴

U svakom slučaju, lipanjski izlet poslužio je zagrebačkom studentskom savezu kao izgovor za privremenu suspenziju časopisa. No *Prologovi* urednici nisu ostali u defenzivi tijekom polugodišnje pauze. Predvođeni Šnajderom, otvoreno optužuju vlastitog izdavača – zagrebačko studentsko rukovodstvo – za politički konzervativizam, uživajući svesrdnu potporu omladinskoga tiska unutar i izvan Zagreba.³⁵ Doista, politički teatar općinio je omladinski tisak širom zemlje. Mladi kazališni kritičari

²⁹ Među njima su bili Slobodan Šnajder, Vlado Roksandić i Darko Gašparović, svi sa stažem u omladinskom tisku.

³⁰ "Sve Prologove Drame", *Prolog* (Zagreb), br. 50/1981., 87.-97.

³¹ "Zašto istupamo?", *Prolog*, br. 1/1968., 3.-5.

³² Vidi "Teatar, kultura – kulturna politika", *Prolog*, br. 2/1968., 35.-49.; "Politička drama danas", *Prolog*, br. 4/1969, 3.-49.

³³ "Treba opet pisati Manifest", *Gordogan*, br. 2-3/2004., 36.

³⁴ Đ. MALAVRAZIĆ, *n. dj.*, 656., 676.-686.

³⁵ "O čemu se zapravo radi", *Studentski list* (Zagreb), br. 19, 12. XI. 1968., 9.; "Prolog ili epilog", *Omladinski tjednik* (Zagreb), br. 31, 6. XI. 1968., 3.; "Lipanj u prologu", *Omladinski tjednik*, br. 36, 11. XII. 1968., 19.

poput Dragana Klaića posvuda propituju potencijal teatra da formira i radikalizira političku svijest omladine.³⁶ Politizacija se pritom zagovara kao poželjna opcija koja bi domaći studentski teatar trebala izvesti iz krize u koju je zapao nakon prvotnoga procvata početkom šestoga desetljeća.³⁷ Vrijeme je, pisao je u *Studentu* budući vodeći eksponent žanra Ljubiša Ristić, da kazalište napokon izađe na ulicu: “Minirajmo pozorišne zgrade! Dosta igranja u čarobnim kutijama bez četvrtog zida. Upotrebimo javne prostore koji nam se slepima nameću. Uključujući: javna mesta na kojima radnici rade, studenti studiraju a zatim javne ustanove, javna kupatila, javne telefonske govornice, javne klozete, javne kuće, javne trgovce.”³⁸

Teorijsku potporu takvim radikalnim zahtjevima davali su ključni protagonisti suvremenoga političkog kazališta, od Petera Weissa do Juliana Becka, koji postaju kućna imena kulturnih rubrika.³⁹ Nije manjkalo ni bližih primjera. Sredinom 1969. beogradski *Susret*, u broju neposredno pred prisilnu smjenu redakcije zbog (post)lipanjskoga angažmana, prenosi Robespierreov monolog iz Büchnerove drame *Dantonaova smrt*.⁴⁰ I bez popratne slike Steve Žigona, opsežni je citat jasno evocirao jedan od najpamtljivijih trenutaka lipanjskih nemira, u kojem je beogradski glumac u auli Filozofskoga fakulteta u dahu deklamirao Robespierreovu dijabribu pred oduševljenim studentima. Kako je to Krunoslav Stojaković ustvrdio, uvjerljivost njegove izvedbe i prikladnost teksta okolnom kontekstu posve su izbrisali granice između umjetnosti i društvenoga čina, postajući paradigmatskim primjerom političkoga teatra. “Nema sporazuma, nema primirja s ljudima za koje je republika predstavljala špekulaciju, a revolucija zanat” – egzaltirano je izrecitirao Žigon završni apel, koji su okupljeni studenti prihvatili kao glumčev vlastiti komentar trenutačne krize.⁴¹

Sam je *Prolog* pak od svojih početka objavljivao društveno-kritične drame domaćih autora, koje su najčešće izvodila upravo studentska kazališta, prije svega zagrebačko *Studentsko eksperimentalno kazalište*, čiji je ravnatelj Miro Međimorec bio među *Prologovim* osnivačima. Već u inauguralnom broju objavljena je Šnajderova jednočinka *Minigolf*, koja je zdvajala nad političkom apatijom mladih te se, indikativno, odvijala u redakciji imaginarnoga omladinskog lista *Mlada misao*.⁴² Ubrzo potom slijedila su *Druga vrata levo* Aleksandra Popovića, koja su se eksplicitno

³⁶ “Stil ili politički čin”, *Anketa*, *Vidici*, br. 130-131, travanj-svibanj 1969., 10.-11.

³⁷ Vidi analize zagrebačkih festivala studentskih kazališta IFSK-a i MFSK-a: “Na raspuću”, *Omladinski tjednik*, br. 60, 17. IX. 1968, 7.; “Festival i politika”, *Omladinski tjednik*, br. 45, 26. II. 1969., 7.

³⁸ “Program za jedno novo pozorište na Univerzitetu”, *Student*, br. 25-26, 26. XI. 1968., 5.

³⁹ “Peter Weiss i politički teatar”, *Omladinski tjednik*, br. 46, 5. III. 1969, 10.; “Pozorište i revolucija”, *Susret* (Beograd), br. 86, 2. X. 1968, 15.

⁴⁰ “Društvo mora da služi duhovnom životu čoveka”, *Susret*, br. 99, 1. V. 1969., 16.

⁴¹ Krunoslav STOJAKOVIĆ, “Teatar pod utjecajem filozofije: Kazalište i studentski protesti u Jugoslaviji 1960-tih godina”, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, gl. ur. Đorđe Tomić i Petar Atanacković, Novi Sad, 2009., 81.-102.

⁴² “Minigolf”, *Prolog* (Zagreb), br. 1/1968., 38.-61.

doticala samih beogradskih studentskih nemira.⁴³ Kada je ona skinuta s repertoara beogradskoga *Ateljea 212*, kao žrtva novozapočete kulturne cenzure, omladinski listovi složno prosvjeduju, uz gorljive afirmativne recenzije napadanih djela.⁴⁴

Druga aklamativno prihvaćena kulturna forma bio je crni val, uvriježeni termin za dio trendova u jugoslavenskoj, prije svega srpskoj kinematografiji 1960-ih godina.⁴⁵ Nastao unutar širih strujanja k modernom autorskom filmu, crni je val svoj naziv dobio na osnovi tematskih preokupacija koje su, u suprotnosti s uljepšanim službenim vizijama, prikazivale manje lijepu sliku socijalističke svakodnevice, punu bijede, siromaštva, golotinje i prostota.⁴⁶ Politički provokativan, on je na suvremen i umjetnički relevantan način propitivao ustaljene režimske istine. Njegov kritički duh i spremnost da se suoči s iznevjerenim revolucionarnim obećanjima poslijeratne Jugoslavije potpuno je odgovarao temeljnim interesima probuđenoga omladinskog tiska.⁴⁷

Glavni redatelji crnoga filma, poput Aleksandra Pavlovića, Živojina Pavlovića ili Dušana Makavejeva, postaju stalni sugovornici listova, a njihovi se filmovi željno iščekuju, popraćeni oduševljenim reakcijama.⁴⁸ Osobito je bio omiljen najmlađi izdanak škole, Želimir Žilnik, i sam urednik novosadskoga omladinskoga kulturnog magazina *Polja*. Otprije hvaljen kao autor izvrsnih socijalnih dokumentaraca, Žilnik 1969. snima *Rane radove*, najambiciozniji pokušaj da se filmski reflektira neuspjeh beogradskih studentskih nemira.⁴⁹ U tom križancu *undergrounda* i avangarde, koji je crpio i od mladoga Marxa i od humanističkoga revizionizma *Praxisa*, jednog od studenata koji po vojvođanskoj provinciji uzalud pokušavaju podići revoluciju igrao je novinar *Susreta* Bogdan Tirnanić. Sam je list pak među mnogima koji hvale i bombastično najavljuju Žilnikov igrani prvijenac “kakav još niste videli... koji vam govori kako se bori i časno mre... o kulturnoj, seksualnoj i protehničkoj revoluciji... i dečjim bolestima levičarenja”⁵⁰

⁴³ “Druga vrata levo”, *Prolog*, br. 3/1969., 73.-91.

⁴⁴ Jedna od nastradalih bila je i drama Dragoslava Mihailovića *Kad su cvetale tikve*. “Agencija ‘Psssst’”, *Student*, br. 19, 28. X. 1969., 2.; “Suprotstaviti se na vreme”, *Student*, br. 21, 11. XI. 1969., 5.; “Tantuz liliput je protiv”, *Vidici*, br. 133-134, rujan-listopad 1968., 7.

⁴⁵ Premda je omladinski tisak tradicionalno bio zainteresiran za film, ovaj, za razliku od kazališta, nije dobio specijaliziranu omladinsku publikaciju sve do sredine 1970-ih i zagrebačkog *Filma*. Vidi *Film* (Zagreb), br. 1, srpanj-kolovoz 1975.

⁴⁶ Daniel J. GOULDING, *Liberated Cinema. The Yugoslav Experience, 1945–2001*, Bloomington, 2002., 66.-83.

⁴⁷ Na sličan je način *Studentova* serija razgovora s radničkom klasom *Biće bolje* razotkrivala društvenu bijedu, preklapajući se s tematskim preokupacijama crnoga vala. Vidi “Porodica Pantelić”, *Student*, br. 10, 12. III. 1968., 8.

⁴⁸ “Rađanje ‘novog talasa’”, *Polet*, br. 16, veljača 1968., 36.-38.; “‘Mladi’ film u akciji”, *Susret*, br. 79, 3. IV. 1968., 16. Posebice je Pavlović u to vrijeme proživljavao kreativni vrhunac: “Buđenje pacova”, *Studentski list*, br. 4, 20. II. 1968., 8.; “Kad budem mrtav i beo”, *Vidici*, br. 123, rujan 1968., 9.; “Revolucija je anarhistički čin”, *Susret*, br. 97, 2. IV. 1969., 12.-13.

⁴⁹ “O ‘Ranim radovima’ dok nije kasno”, *Omladinski tjednik*, br. 45, 26. II. 1969., 8.; “U obranu Žilnika”, *Polet*, br. 19, svibanj 1968., 35.

⁵⁰ “Rani radovi”, *Susret*, br. 100, 16. V. 1969., 16.

Baš poput političkoga teatra, crni je val postavljao srodna pitanja kao i ljevičarski studentski pokret.⁵¹ Time je ostavljao dovoljno prostora da se u njemu prepoznata potencijalno područje za novoljevičarsku političku akciju.⁵² Nimalo slučajno, redatelji poput Makavejeva i Žilnika filmski dokumentiraju lipanjske nemire, ali njihove su snimke ubrzo cenzurirane.⁵³ No istodobno su se filmovi crnoga vala isticali unutar onodobne jugoslavenske kinematografije svojom nadmoćnom umjetničkom kvalitetom. Inovativni redateljski postupci itekako su impresionirali mlade filmske kritičare, koji ih hvale ponajprije zbog njihovih umjetničkih dosega, u okviru vlastitih zalaganja za suvremena filmska strujanja.⁵⁴ Štoviše, upravo je ustrajanje na estetskim kriterijima potaknulo omladinske kritičare da snažno ustanu protiv državnoga favoriziranja "društveno prihvatljivih" filmova, utjelovljenih u Bulajiće-
vu visokobudžetnom ratno-propagandnom spektaklu *Bitka na Neretvi* s plejadom međunarodnih zvijezda u naslovnim ulogama.⁵⁵ Suprotnost teško da je mogla biti veća: dok je Bulajić mitologizirao, crni je film dekonstruirao.

Međutim, bez obzira na konkretne motive, jednoglasna potpora crnom filmu automatski je dobivala politički značaj u kontekstu sve žešćih okolnih napada na njegove tobožnje neprijateljske intencije, skarednost i antiestetiku.⁵⁶ Omladinski tisak spremno demistificira sve slične pokušaje koji su politički diskvalificirali crni film, braneći napadnute autore u sklopu šire obrane umjetničkih sloboda. Mladi kritičari osobno potpisuju javne apele protiv započete kampanje zaslužne za pomalo jedinstvenu vrstu "*underground* filmova" koji su snimani uz pomoć državne potpore, a njihovo bi se prikazivanje potom na različite načine otežavalo ili sprečavalo.⁵⁷ Naposljetku, listovi bojkotiraju poluslužbenu cenzuru i publiciranjem nepoćudnih scenarija: od dijalog-liste *Ranih radova* i Žilnikovih dokumentaraca o nezaposlenosti do Makavejevljeva klasika *W. R. Misterije organizma*, fantazmagoričnog spoja Reicha i humanističkoga marksizma, sukusa svega modernog i kontroverzno-
g u poslijeratnom jugoslavenskom filmu.⁵⁸

⁵¹ O vezi između crnoga vala i marksističkoga revizionizma vidi P. LEVI, *n. dj.*, 1.-56.

⁵² Vidi primjerice prikaz Petrovićeva filma *Biće skoro propast sveta*, koji Inoslav Bešker smatra progresivnim mimo njegovih estetskih kvaliteta: "Efektna stražnjica", *Omladinski tjednik*, br. 52, 16. IV. 1969., 2.

⁵³ Slična je sudbina zadesila i Pavlovićev književni dnevnik napisan tijekom samih nemira i objavljen tek 1990. godine: Živojin PAVLOVIĆ, *Ispljučak pun krvi*, Beograd, 1990.

⁵⁴ "Crnomrčenje o 'crnom filmu'", *Omladinski tjednik*, br. 57, 21. V. 1969., 11.

⁵⁵ Vidi "Plivati protiv Neretve", *Omladinski tjednik*, br. 72, 10. XII. 1969., 9.; "Bulajiće-
va filmovana ofanziva", *Student*, br. 26, 16. XII. 1969., 9.

⁵⁶ Više o kampanji u: D. J. GOULDING, *n. dj.*, 78.-83. Novosadski *Neoplanta film*, koji je producirao Žilnikove i Makavejevljeve filmove, sakupio je čak dva sveska pretežno negativnih prikaza svojih filmova: '66-'71 *Dokumentacija: Za internu upotrebu*, sv. 1-2, Novi Sad, 1971.

⁵⁷ Turković je, uz druge filmaše, potpisao ironični prosvjedni proglas koji je sročio sam Žilnik: "Po-
zdrav snagama koje grle našu kinematografiju tako snažno da se sve teže diše", *Studentski list*, izv. br., 23. IX. 1969., 16.

⁵⁸ Hrvoje Turković preveo je primjerice englesku verziju Makavejevljeva scenarija koji mu je, s ob-
zirom na to da je film već bio cenzuriran, dao sam redatelj. Vidi "Rani radovi", *Susret*, br. 90, 27.

Potruga za autentičnom studentskom kulturom

U drugom, manje izraženom modu, omladinski su novinari pokušavali iznaći originalne umjetničke forme svojstvene vlastitim iskustvima. Umjesto da politiziraju onu postojeću, počeli su stvarati novu vrstu kulture koja bi bila u stanju prevesti političku emancipaciju u kulturnu i rezultirati nekakvim autohtonim omladinskim izrazom.

Već je prvi i najambiciozniji takav pokušaj odmah razotkrio problem koji se javljao pri svim kasnijim sličnim pothvatima: nejasnost proklamiranih ciljeva i slaba ukorijenjenost inovativnih studentskih ideja u njihovu neposrednom kulturnom miljeu. U jesen 1968. skupina mladih slovenskih pjesnika, okupljenih oko nadrealistične grupe *OHO*, izazvala je pozornost ljubljanske javnosti svojom provokativnom poezijom tiskanom u studentskom časopisu *Tribuna* i tematskom broju *Problema, Katalog*. Pjesme kao što su *Slovenska apokalipsa* Tomaža Šalamuna ili *Kondomi* i *Oda LSD-u* osebujnog ljubljanskog hipija Vojina Kovača Chubbyja bile su tematski i stilski poprilično raznolike, u rasponu od propitivanja službenih ratnih istina do generacijskih problema tretiranih atipičnim urbanim žargonom.⁵⁹

Povod i cilj, međutim, bio im je sličan. U svojevrstnoj reakciji na izostanak političkoga klimaksa, nalik na onog u Beogradu, *Tribunini* pjesnici pokušali su stihovima narušiti ustaljene kulturne obrasce i tako prevesti protuinstitucionalnu borbu u kulturnu sferu. Njihov naum nije ostao nezamijećen. Konzervativni slovenski kulturni establišment ustao je u zaštitu partijskih vrijednosti, dodatno otuđujući nadolazeću mladu pjesničku gardu.⁶⁰ U svojoj teorijskoj eksplikaciji *Tribunin* se projekt pokazao manje uspješnim. Koliko god da su bili glasni i verbalno eksplozivni, popratni *Tribunini* kulturni manifesti kojima se tražila provedba nekakve kulturne (studentske) revolucije bili su utopijski, teorijski hermetični i često međusobno kontradiktorni, lišeni ozbiljnije šanse da ostave dublje društvene posljedice.⁶¹ Osim toga, izuzmu li se Chubbyjeve pjesničke egzibicije, *Tribunin* kulturni boj odvijao se isključivo na polju elitne kulture.

Stanje se u tom smislu nije promijenilo ni dvije godine poslije, unatoč znatno povoljnijoj situaciji u kojoj se nova generacija *Tribunin* novinara aktivista našla uspjevši, za razliku od prethodne, krajem 1970. probuditi autentičnu studentsku politizaciju odozdo. Kao ni jedna druga redakcija dotad, mala i čvrsto povezana urednička ekipa predvođena Mladenom Dolarom i Jašom Zlobecom inzistirala je

XI. 1968, 15.; "Pioniri maleni...", "Nezaposleni ljudi", *Vidici*, br. 145, studeni 1970., 4.-5.; "Misterije organizma", *Prolog*, br. 17/1972., 121.-163.; Hrvoje Turković, intervju s autorom, Zagreb, 2. V. 2011.

⁵⁹ Vidi "Preservativi", *Katalog, Problemi* (Ljubljana), br. 69-70, lipanj-kolovoz 1968., 138.-139.; "Slovenska apokalipsa 442", *Tribuna* (Ljubljana), br. 2, 23. X. 1968., 10.

⁶⁰ Na te je napade *Tribuna* odgovorila parafrazirajući onodobnu čehoslovačku parodiju sovjetskoga ratnog plakata kojom se od sovjetskoga vojnika tražilo da umjesto pristupnice Crvenoj armiji potpiše jedan od ključnih dokumenata Praškoga proljeća – Manifest 2000 riječi. U *Tribuninoj* je inačici sliku vojnika zamijenila ona slovenskoga konzervativnoga partijskog tvrdolinijaša, od kojeg se tražilo da potpiše *Katalog*: "Jsi take podepsal Katalog?", *Tribuna*, br. 2, 23. X. 1968., 2.

⁶¹ Vidi "Manifest", *Tribuna*, br. 1, 9. X. 1968., 11.; "Manifest kulturne revolucije", "Kulturna revolucija na Slovenskem", *Tribuna*, br. 2, 23. X. 1968., 2.

na inherentnoj kulturnoj dimenziji ljubljanskoga studentskog pokreta, kojem su u znatnoj mjeri doprinijeli vlastitim pisanjem. Sve njegove ključne akcije, uključujući okupaciju Filozofskoga fakulteta u proljeće 1971., imale su jasne kulturne pretenzije i težile afirmirati novi alternativni svjetonazor.⁶²

No čim se odmakne od same retorike, stvari više ne djeluju tako jasno. Dokazuje to i pogled na četiri nedorečena kulturna broja *SP*-a, šapirografiranoga lista koji su ljubljanski studenti, suočeni s privremenom suspenzijom *Tribune*, izdavali za sedmodnevne okupacije fakulteta.⁶³ Poput već spomenutih manifesta, autentična kulturna produkcija i tu je bila revolucionarna tek deklarativno, dotičući se prokušanih formi i ostajući bez relevantnog umjetničkog odraza.

Ista je sudbina zadesila i druge, manje ambiciozne apele koji su povremeno evocirali potrebu stvaranja zasebne studentske kulturne politike.⁶⁴ Bilo da se tražio njen društveni angažman, rušenje uspostavljenih autoriteta ili okretanje marginalnim praksama, svi su redom bili utopijski i najvećim dijelom ostali nerealizirani. Osim toga, pojedini omladinski listovi nisu ni pokazivali želju da stvore unikatni studentski kulturni izraz. Beogradski *Student*, i pri vrhuncu političke eksplozije, ostaje čvrsto u okvirima elitne kulture. I zagrebački *Studentski list* njegovao je slični tradicionalni pristup, a nakon kontroverzne smjene redakcije u proljeće 1971. okrenuo se zaboravljenoj nacionalnoj tradiciji.

Nije teško prepoznati razloge neuspjeha čitavog pothvata. U potrazi za novim, studentima svojstvenim revolucionarnim kulturnim formama, omladinske je novinare sputavao novljevičarski zazor spram masovne kulture uopće.⁶⁵ Njihov marksistički humanizam i naslijeđene ideje Frankfurtske škole odveli su ih u antikonzumeristički pohod protiv potrošačke paradigme koja je krajem 1960-ih već uvelike dominirala medijskom scenom, ispunjavajući je sadržajem “dvojbene ideološke vrijednosti”.⁶⁶ Omladinske magazine poput *Plavog vjesnika* stalno se iznova izvirgavalo ruglu zbog senzacionalizma, jeftinog ukusa i žeđi za profitom.⁶⁷

Posljedice su bile poražavajuće za status čitave pop-kulture, koja se u omladinski tisak probijala tek u slučaju kad je mogla opravdati društvene ambicije.⁶⁸ Nigdje

⁶² Vidi “Zdaj študentje”, *Tribuna*, br. 3, 25. X. 1971., 3.

⁶³ Brojeve je potpisala tzv. grupa za produkciju revolucionarne literature. Vidi *SP* (Ljubljana), br. 4, 27. V. 1971., br. 6, 28. V. 1971., br. 8, 29.-30. V. 1971., br. 10, 31. V. 1971.

⁶⁴ Vidi primjerice “Prijedlog programa rada kulturne redakcije Studentskog lista”, *Studentski list*, br. 21/22, 26. XI. 1968., 6.

⁶⁵ “Teze o masovni kulturi”, *Tribuna*, br. 6, 19. I. 1970., 3.

⁶⁶ “Kome treba antikomunistička propaganda”, *Omladinski tjednik*, br. 79, 18. II. 1970., 2.; “Ben Quick – Junak našeg doba?”, *Polet*, br. 17, ožujak 1968., 3.

⁶⁷ “Licemjerje, neukus”, *Omladinski tjednik*, br. 58-59, 4. VI. 1968., 4.; “Intervjuirao sam instituciju”, *Omladinski tjednik*, br. 60, 17. IX. 1968., 11.

⁶⁸ *Susretova* izvrsna modna stranica služila je njenoj autorici, kazališnoj kritičarki Borki Pavičević, kao paravan za tretiranje generacijskih problema i promicanje naprednog duha vremena. “Četvrta dimenzija”, *Susret*, br. 79, 3. IV. 1968., 22.; “Jedan drugi način”, *Susret*, br. 88, 30. X. 1968., 22.

to nije bilo vidljivije no u tretmanu *rock*-glazbe, koja se – osim u *Pop-Expressu*, svojevrsnoj iznimci unutar omladinskoga tiska – tu pojavljivala samo kad bi dokazala vlastiti progresivni karakter.⁶⁹ Rijetki objavljeni tekstovi debatirali su o revolucionarnom potencijalu *rocka*.⁷⁰ Pete Seeger i Arlo Guthrie, više od *The Beatlesa* ili *The Doorsa*, privlačili su pozornost svojim protestnim proturatnim pjesmama na koje se gledalo kao na sredstvo političkoga otpora.⁷¹ U takvom je kontekstu *rock*-kultura, u najvećoj mjeri, ostala izvan agende omladinskoga tiska, propustivši šansu da postane *soundtrack* studentskoga pokreta.⁷²

Underground kontrakultura

Ukratko, zapadna pop-kultura nije bila dobra sama po sebi. Naprotiv, tražio se njen snažniji društveno-kritički angažman. Prikladno rješenje nametnulo se izvana: politizirana anglosaksonska *underground* kontrakultura trebala je premostiti raskorak između političke angažiranosti *Nove ljevice* i omladinskoga, hedonističkog svjetonazora.

Omladinski listovi fascinirani su Jerryjem Rubinom i njegovom Omladinskom internacionalnom strankom (*Youth International Party*), čiji su pripadnici nazvani *yippies*, po analogiji s hipijima, smatrajući se njihovom radikalnom otpadničkom strujom. Za razliku od eskapističke apolitičnosti potonjih, *yippies* su svojom teatralnom kombinacijom anarhije, seksa, droge i revolucije iz temelja podrivali američko društvo i, kao takvi, bili bliski omladinskim novinarima, koji su spremno ponavljali njihove provokativne slogane.⁷³ Sam Rubin tretiran je kao prava zvijezda, u rangu Dutschkea i drugih globalnih studentskih heroja, no, za razliku od njih, stavljen je pod jurisdikciju kulturnih novinara. Gotovo da nije bilo časopisa koji nije objavio izvadak iz njegova manifesta *Do it: Scenarios of the Revolution* (Učini to: Scenariji za revoluciju).⁷⁴ Neki, poput ljubljanske *Tribune*, objavljuju ga u nastavcima u cijelosti, kao da je riječ o kakvom neomarksističkom klasiku.⁷⁵

⁶⁹ Više o tretmanu *rock*-glazbe u omladinskom tisku u: Marko ZUBAK, "Pop-Express (1969.–1970.). Rock-kultura u političkom omladinskom tisku", *Časopis za suvremenu povijest*, 44/2012., br. 1, 23.-35.

⁷⁰ "Pop-gerila muzika revolucije", *Omladinski tjednik*, br. 48, 19. III. 1969., 11.; "Pop muzika kao politički faktor", *Omladinski tjednik*, br. 89-90, 9. XII. 1970., 11.

⁷¹ "Blues na temu Vijetnama", *Polet*, br. 16, veljača 1968., 19.-21.; "Vietnam", *Susret*, br. 76, 21. II. 1968., 12.-13.; "Vietnam v Ameriški protestni pesmi", *Tribuna*, br. 15, 4. III. 1968., 8.-9.

⁷² Tek su dva politička omladinska časopisa, *Susret* i *Omladinski tjednik*, imali rubrike o *rock*-glazbi, koje su pisali novinari koji su reputaciju stekli u *Pop-Expressu*: "Jugoslavensko muzičko 'podzemlje'", *Omladinski tjednik*, br. 89-90, 29. IV. 1970., 15.; "Kako dati ime muzici", *Susret*, br. 99, 1. V. 1969., 20.-21.

⁷³ "Jipi se spremaju na Čikago", *Susret*, br. 89, 13. XI. 1968., 16.; "Vote for Me", *Polet*, br. 24, prosinac 1968., 28.-29.

⁷⁴ "Baš to! Scenario za revoluciju", *Omladinski tjednik*, br. 118, 10. II. 1971., 10.; "Do It", *Student*, izv. br., 16. XII. 1971., 3.-6.

⁷⁵ "Jerry Rubin: Do it!" *Tribuna*, br. 3, 25. X. 1971., 1.-2.

I druga ključna djela *undergrounda* doživljavaju svoju premijeru u omladinskom tisku, koji je tijekom četiri godine predstavio malu biblioteku američke i britanske kontrakulture. Pionirska djela poput *Bomb Culture* Jeffa Nuttalla ili *Play Power* Richarda Nevillea pružala su uvid u razvoj novih, alternativnih društvenih normi, zagovarajući potrebu radikalne kulturne preobrazbe svijeta.⁷⁶ Osobito je popularan bio njujorški anarhistički pjesnik i antiratni aktivist Tuli Kupferberg, čiji se ironični savjeti iz *1001 Ways to Make Love* (1001 način vođenja ljubavi) pojavljuju u omladinskom tisku prije no što će sam Kupferberg prodefilirati u Makavejevljevim *Misterijima organizma*.⁷⁷ Pripadnica američke radikalne ljevičarske organizacije Weather Underground Kathy Boudin nudila je u svojem djelu *The Bust Book*, maštovito prevedenom kao "Knjiga o ćuzi", upute što učiniti kada se osoba nađe u sukobu sa zakonom, bilo da je riječ o studentskim demonstracijama, maloljetničkoj delikvenciji ili uživanju droga.⁷⁸

Značenje i učinak takvih tekstova nisu svugdje bili isti i ovisili su ponajprije o okolnom kontekstu te o mjeri do koje ih se s njim moglo povezati. Njihova je pak raznolikost upućivala na popriličan semantički raspon unutar kojeg se *underground* kontrakultura shvaćala. Svojevrsni predvodnik trenda, zagrebački *Omladinski tjednik*, afirmira je kao podršku vlastitim, bezuspješnim nastojanjima da potakne snažniju ljevičarsku politizaciju. Interes preživljava urednički zaokret k nacionalnoj agendi sredinom 1970., no pojam mijenja svoje značenje: lišen novoljevičarske komponente, ostaje manje-više reduciran na generacijsko odbacivanje autoriteta i seksualno-kulturnih stega. *Undergroundu* je pristup bio zabranjen tek u *Studentskom listu*, kada su ga u travnju 1971., u kontroverznoj smjeni redakcije, preuzeli predstavnici hrvatskih sveučilištaraca. Kontrakultura novog studentskog pokreta nije bila uvezena sa Zapada nego iz vlastite povijesti i sastojala se od povratka hrvatskoj nacionalnoj tradiciji, smatranoj prisilno zatomljenom.

Tribuna također prihvaća *underground*, usporedno s bujanjem ljubljanskoga studentskog pokreta u jesen 1970., no i tu je *underground* bio prilično rastezljiv termin. Njena specijalizirana rubrika *Freak Out*, imenovana po Zappinom napatku o odbijanju ustaljenih obrazaca razmišljanja, bila je dovoljno fleksibilna da uključi provokativnu lingvistiku, kritiku nacionalnoga zaokreta hrvatskih studenata, ali i teorijske tekstove o ekologiji i alternativnim životnim stilovima.⁷⁹ U Beogradu pak, za razliku od *Susreta* i *Vidika*, *Student* i za najvećeg uzleta ostaje vjeran klasičnom kulturnom standardu i marginalno zainteresiran za *underground*. Ovaj u njega snažnije prodire tek 1971., kada pomalo unikatno biva povezan s novopokrenutom centralističkom borbom lista protiv ustavnih federativnih amandmana.⁸⁰

⁷⁶ U potonjem, u dijelu o gerilskom tisku, spominje se nekadašnje izdanje zagrebačkoga omladinskog saveza *Paradoks*. "Play Power: Snaga igre", *Omladinski tjednik*, br. 131, 12. V. 1971., 11.-12.

⁷⁷ "101 način osvajanja duše i tela", *Susret*, br. 88, 30. X. 1968., 15.; "Kako voditi ljubav na 101 način", *Susret*, br. 99, 1. V. 1969., 22.

⁷⁸ "Knjiga o ćuzi", *Omladinski tjednik*, br. 63, 8. X. 1969., 15.

⁷⁹ Usp. "Kaj je to 'Freaking Out'", *Tribuna*, br. 9-10, 17. XII. 1970., 16.; "Iz zgodovinske besede fuk", *Tribuna*, br. 7-8, 11. XII. 1971., 16.; "Ekološka rubrika", *Tribuna*, br. 19, 14. IV. 1972., 10.

⁸⁰ "Američki priručnik za kontragerilu", *Student*, br. 11, 6. X. 1970., 7.; "Podzemne aktivnosti u Jugoslaviji", *Student*, izv. br., 16. XII. 1971., 20.-21.

Bez obzira na to kada i gdje bi se konkretno pojavio, *underground* je upućivao na progresivnu prirodu onoga što je njime bilo označeno.⁸¹ S druge strane, on je bio i ostao preokupacija manjine, nekolicine novinara koji su posjedovali nužne preduvjete. U Zagrebu su to bili Pero Kvesić i Nenad Prelog, u Beogradu Lazar Stojanović i Miro Klarin, a u Ljubljani Darko Štrajn i Bobi Cizej. Uz spremnost da se ide dalje od humanističkoga marksizma, od presudnog se utjecaja pokazalo znanje engleskoga i mogućnost putovanja i pristupa literaturi, oboje u načelu dostupno, no u stvarnosti privilegija rijetkih.

I dok je ideal uspješno pronađen, problem bi nastao kad ga je trebalo prilagoditi domaćemu terenu. U načelu, *underground* kontrakultura stizala je na stranice omladinskoga tiska u neprerađenom obliku, kao izravni prijevod. Primjeri poput adaptacije Kupferbergovih savjeta ili sramežljive dopune kako *Knjigu o ćuzi* prilagoditi postojećim okolnostima nisu bili česti. Autorski eseji o fenomenima poput droge ili komuna bili su još rjeđi i pisani uz očigledan oprez.⁸² Općenito, zapadna *underground* kontrakultura tek je sporadično dobila lokalnu interpretaciju i autentični izraz. U suprotnosti s onim što bi se dalo zaključiti iz samog naslova, samo tri od 32 stranice *Studentova* specijalnog broja *YU Underground* činio je originalni sadržaj.⁸³ U Ljubljani, Chubbyjeva je poezija ostala nenadmašena. U moru *Tribuninih* eseja o alternativnim životnim stilovima samo je jedan, *Manifest ljubljanske komune G7*, bio domaćega podrijetla.⁸⁴

Naizgled ironično, no u skladu s hipotezom o međusobno obrnutom odnosu političke i kulturne pobune, zagrebački se omladinski tisak, iako najmanje vezan uz konkretan ljevičarski studentski pokret, pokazao najbogatijim tom vrstom kulturnoga izraza. Brojne humoristične rubrike s dugom tradicijom varirale su kvalitetom, no u najboljim izdanjima donosile su ozbiljne savjete o tome kako uznemirivati socijalističke građane lažnim telefonskim pozivima.⁸⁵ Mladi suradnik *Studentskoga lista* sročio je svoj živopisni, ljetni autostoperski putopis u čistokrvnom *underground* stilu: "Putujem Europom autostopom, imam dugu kosu i bradu, neki kažu da sam beatnik. Ja ne kažem ništa. Ovdje sam da Vam prodam muda pod bubregu."⁸⁶ Pero Kvesić pak u *Omladinskom tjedniku* i *Studentskom listu* objavljuje izvrsne priče o urbanoj zagrebačkoj svakodnevnici, čiji su glavni junaci bili njegovi prijatelji, novinari iz omladinskoga tiska.⁸⁷

Jedna se tema neprestano provlačila kroz sve slične tekstove: afirmacija seksualnosti. U svojim najuspjelijim primjerima generacijski su portreti reflektirali novi omladinski svjetonazor u kojem je probuđena adolescentska seksualnost igrala sve

⁸¹ "Iz zgodovinske besede fuk", *Tribuna*, br. 7-8, 11. XII. 1971., 16.; "Ekološka rubrika", *Tribuna*, br. 19, 14. IV. 1972., 10.; "Američki priručnik za kontragerilu", *Student*, br. 11, 6. X. 1970., 7.

⁸² "Droga nije izlaz!", *Omladinski tjednik*, br. 93, 9. IX. 1969., 11.

⁸³ "Podzemne aktivnosti u Jugoslaviji", *Student*, izv. br., 16. XII. 1971., 20.-21.

⁸⁴ "Manifest komune G7", *Tribuna*, br. 15, siječanj 1971., 7.

⁸⁵ "Telefon history", *Omladinski tjednik*, br. 124, 24. III. 1971., 12.

⁸⁶ "Europom up and down", *Studentski list*, br. 17, 14. X. 1969., 11.

⁸⁷ "Moby Dick", *Omladinski tjednik*, br. 67, 5. XI. 1969., 7.; "Tramway-story", *Omladinski tjednik*, br. 112-113, 23. XII. 1970., 18.; "Mačke padaju", *Omladinski tjednik*, br. 133, 2. VI. 1971., 13.

važniju ulogu. Omladinski se tisak posvuda javlja kao zagovornik seksualnih sloboda u njihovu najširem opsegu, ponekad predstavljenih i kao nužni dio političke emancipacije. Nadolazeće doba, tvrdilo se, traži beskompromisnu seksualnu revoluciju i seksualne slobode kao nužni preduvjet ostalih.⁸⁸ Originalni kontrakulturni doprinos omladinskoga tiska najvećim je dijelom vezan upravo uz seksualnost. Uz par iznimki, međutim, osnovni diskurs najčešće je bio lišen teorijskih ambicija i sličio je američkomu mačističko-seksističkom prototipu, okrenut ponajviše deta- buizaciji seksualnoga čina i žargona. Bez obzira na sporadične hrabrije teze, časopisi su se u tu svrhu pretežno služili drugim metodama. Početne suhoparne prosvjetiteljske informacije uskoro su zamijenjene potrošačkom paradigmatom, upravo onom protiv koje su se na drugim poljima i sami borili.⁸⁹

Četiri prethodna odjeljka prikazala su kulturnu stranu studentskih pokreta u SFRJ s kraja 1960-ih i početka 1970-ih iz perspektive njihova glavnog glasnogovornika i sudionika: omladinskoga tiska. Suočeni s rastućom studentskom politizacijom, beogradski, zagrebački i ljubljanski omladinski listovi sporadično su započinjali neortodoksne kulturne inicijative. Nedostatak jasnih obrazaca u tom smislu onemogućuje davanje jednosmisljenih odgovora o uzročno-posljedičnoj vezi kulturne i političke kritike. Prva je ponegdje anticipirala i poticala potonju, drugdje se nastavljala i nadovezivala na nju; ponekad ju je produbljavala i nastavljala, drugi put u cijelosti pokušala nadomjestiti. Izostanak čvrste strategije uzduž, ali i unutar pojedinačnih republičkih centara jasno upućuje na nesigurne temelje čitavog projekta.

Pogled na omladinski tisak u tom smislu potvrđuje hipotezu o primarnom političkom fokusu studentskih pokreta u SFRJ, ali je i dopunjuje konkretnim uvidima u njihovu sporednu, ali prisutnu kulturnu dimenziju. Pokušaji da se stvori specifična studentska kulturna politika adekvatna nastaloj političkoj eksploziji iscrpljivala se u dva osnovna moda. U prvom se nastojalo zamagliti dotad čvrstu granicu dviju zasebnih sfera, kulture i politike, bilo da se radilo o politizaciji kulturnih publikacija ili postojećih umjetničkih formi, poput kazališta i filma, pred koje je stavljen zahtjev za kritički i aktivni angažman, u skladu sa studentskim političko-ideološkim ciljevima; u drugom se zazivao nastanak novih autentičnih i studentima svojstvenih kulturnih oblika. Ta intrigantna potraga za novom studentskom kulturom ostala je međutim u rascjepu između ideološki motiviranog oponiranja masovnoj kulturi i utopijske želje da se razore ustaljeni kulturni obrasci. Konačni rezultat ostao je tako nedorečen. I kada je tvrdila suprotno, studentska je kultura uvelike ostala u okvirima one elitne. Uz postojeća ideološka ograničenja i intelektualni zazor i zaleđe većine autora bilo je uistinu teško u isti mah biti kritičan i odražavati autentičan studentski svjetonazor. Zapadna *underground* kultura pružila je radikalni izlaz kao potencijalno savršena kombinacija dviju ključnih sastavnica, no, simptomatično, i tu više kao uvezani ideal nego konkretna i primjenjiva stvarnost.

⁸⁸ "Seks kao subverzija", *Omladinski tjednik*, br. 79, 11. II. 1969., 13.; "Pravila za jednu seksualnu revoluciju", *Susret*, br. 96, 19. III. 1969., 19.

⁸⁹ Članci o erotici i seksu na filmu često su bili popraćeni s nekoliko lascivnih slika. Vidi "Nova umetnost erotike", *Susret*, br. 78, 20. III. 1968., 16.-17.

SUMMARY

YOUTH PRESS AND CULTURAL ASPECT OF THE
STUDENTS' MOVEMENT IN SOCIALIST FEDERATIVE
REPUBLIC OF YUGOSLAVIA (1968-1972)

The article focuses on the ignored and scarcely researched cultural side of the predominantly leftist student movement in communist Yugoslavia from the late 1960s and early 1970s, looking at it from the perspective of one of its main voice and actor: the youth press – the network of publications issued under the auspices of youth and student unions around which the student politicization initially evolved. Using their close links with the student movement, the article looks at the innovative traces of cultural policies of Belgrade, Zagreb and Ljubljana youth press, that emerged as an attempt to provide a fitting response to the heated student politicization occurring between 1968 and 1972. The analysis is evenly divided between their attempts at direct politicization of culture and their search for some new, authentic student (counter)culture.

Key words: Student movement, Counterculture, Youth press, Media, Communist Yugoslavia, Youth